

СТАРА ИРАНСКА РЕЛИГИЈА — ОПШТИ ПРЕГЛЕД

Из овог прегледа се за појашњења и додатне информације упућује на четири друга приложена документа *Мали илустровани речник из историје религија* — **сивоплаво** (наслови одредница), *Иранска религија речник* — **црвено** (наслови одредница); *Иранска религија слике* (бројеви одредница) — **плаво**; *Иранска религија текстови* (редни бројеви) — **зелено**.

У позно бронзано доба (II милениј пре Хр.) Индоиранци, издвојени из праиндоевропског комплекса, настављају средњоазијски степски појас и јужне делове Сибира (Андроновска археолошка култура, **сл. 1**). Себе називају Агуа-‘Аријци’ а религија им је морала бити налик на староиндијску ведску, посебан вид **политеизма** који се назива **хенотеизам**.

На прелазу из другог у први милениј пре Хр. и из бронзаног у гвоздено доба преци Индоаријаца померају се из Средње Азије ка југоистоку и прешавши Хиндукуш доспевају у горњи слив Инда, а преци Иранаца продиру на Иранску висораван, којој ће дати своје име (*Иран* „земља Аријаца“). Ту упознају и постепено усвајају тековине блискоисточних култура, пре свега еламске у југозападном Ирану и асирско-вавилонске. На северу, у степском појасу, остају да живе језички сродна номадска племена, која су Грци називали *Скитима* а Персијанци *Сакама*. Најпре Скити, а затим Сармати, шире се у североисточну Европу све до Дунава (**сл. 2**). Та ситуација траје преко хиљаду година, од VIII–VII в. пре Хр. до средине четвртог века хришћанске ере, када са хунском најездом почиње ширење на запад алтајских (турско-татарских и монголских) народа, које ће изменити етничку и језичку слику дотад иранске Средње Азије.

Данас се име *Иранци* углавном употребљава за већински народ у Ирану, некадашњој Персији, који говори новоперсијски језик, *фарси*. Дијалект фарсија је службени језик у Таџикистану (**сл. 3**). У Авганистану се поред варијанте персијског зване *дари* говори посебан ирански језик звани *паишто* или *паиштунски*. Већи број говорника имају још *курдски* у Турској, Ираку, Ирану и Сирији и *белуџи* у Ирану, Авганистану и Пакистану. У области Памира преживљава већи број малих иранских језика, обично ограничених на једну планинску долину. Иранској језичкој породици припада и *осетски* на Кавказу, једини живи потомак језика европских Иранаца, Сармата и Алана.

Говорници данашњих иранских језика данас су највећим делом шиитски или сунитски муслимани, осим Осета, који су претежно православни хришћани, уз петнаестак посто муслимана, и укупно око сто хиљада зороастријанаца концентрисаних у два енклавама, једној у средишњем Ирану – то су *Гебри* ‘неверници’, прозвани тако од стране њихових муслиманских сународника, у областима Јазд и Керман (**сл. 4**) – а другој у западноиндијским провинцијама Махараштра и Гуџарат, пре свега у граду Бомбају, где се зову *Парси*, ‘Персијанци’, по томе што су онамо избегли након арапског освајања и исламизације Персије у VII веку (**сл. 5**).

Зороастризам је изворно иранска религија и има велики значај за општу историју религија. Типолошки спада у **религије објаве**, настале путем **профетизма**. Њен утемељитељ је пророк **Заратуштра** (Заратустра, по грчки: Зороастар, **сл. 6**). Он је полулегендарна личност и не зна се тачно када је и где живео и деловао. Познија

зороастријска традиција везује га за Медију, област у северозападном Ирану, и за доба Међанског краљевства, прве иранске државе која је трајала од краја VIII до средине VI века пре Хр., када ју је сменило Прво персијско царство под династијом Ахеменида (550–330, [сл. 7](#)). Језик и садржина зороастријске свештене књиге **Авесте** ([сл. 8](#)), пре свега њеног најстаријег дела (Гâте) који се приписује самом Заратуштри, указују пре на североисток, области Хоразмију на доњем току Аму-Дарје (античког Оксуса), јужно од Аралског језера, и Бактрију у данашњем Авганистану ([сл. 7](#)), као и на раније време, пре развитка урбанизације и већих државних творевина у том делу Ирана, сам почетак првог или чак крај другог миленија пре Хр. На рани датум настанка најстаријих делова Авесте указивало би и њихово поређење са Ведама, које износи на видело велике подударности, не само појединих речи, него и целих песничких обрта и формула ([текст 1](#)). У вези с тим значајно је да је у тројној подели иранског друштва на свештенике, ратнике и земљораднике Заратуштра припадао свештеничком сталежу (сам се декларише као *zaotar* = ведски *hotr*-, жрец задужен за рецитовање химни, етимолошки: ‘изливач, онај који врши [либацију](#)). На друштвеном плану стављао се страну седелачких земљорадника против њихових номадских суседа, ослањајући се на локалне владаре (*kavi*-), од којих је један, Виштаспа, пружио одлучујућу подршку његовој реформи. То је језгро историјске истине које се може извући из Заратуштриних властитих речи; доцнија зороастријска традиција богато је проткала његов животопис легендарним и митолошким примесима ([сл. 9](#)).

Традиционалну иранску религију са њеним индоиранским и још дубљим, праиндоевропским коренима, коју је као свештеник баштинио, Заратуштра је, судећи по његовим сопственим (врло често за интерпретацију тешким) исказима, подвргао дубоком реформаторском захвату. Ово су главни елементи његове реформе ([уп. текст 2](#)):

Монотеизам, вера у јединог „Мудрог Господа“, **Ахура Мазду**. Зороастријци себе зову *mazdayasna*- ‘штоватељи Мудрог’. Ахура Мазда је схваћен **пантеистички**: он је оличење небеског свода, свевидећи и свезнајући (звезде су његове уходе, Сунце његово око), звездано небо је његов огртач ... Могуће је да је култ Ахура Мазде старији од Заратуштре, поникао на подлози индоиранског хенотеизма, и да је „Мудри Господ“ штован већ у дозороастријско доба као врховни бог у делу иранског света, при чему су му у другим деловима могла у тој улози конкурисати друга божанства, пре свега индоирански **Митра**, тако да би „маздеизам“ био старији од зороастризма, а да је Заратуштра Ахура Мазду само уздигао до јединог бога, преобративши друге чланове старог „пантеона“ у његове апстрактне еманације, доцније названа „света бесмртна (суштаства)“ (**Амеша Спента**).

Дуализам је друга битна одлика Заратуштрине религије. У индоиранско доба постојале су две класе богова, ведске *деве* ‘небесници’ и *асуре*, ‘господари’; у доцнијем хиндуизму *дева* остаје назив за бога а *асура* постаје синоним за **демона**. Код Заратуштре процес је обратан, он назив *ахура* (= стинд. *асура*) употребљава да означи Бога, али и његове еманације, док **даеве** (= стинд. *деве*) подврже **демонизацији** као отпаднике од Истине (**Аша**) и поборнике Лажи (**Друг**). Све почиње сукобом два **примордијална** близанца, „Светог духа“ (**Спента Маинју**) и „Злог духа“ (**Ангра Маинју**, доцније Ахриман); за првога се везује живот и истина,

за другог не-живот и лаж. Пред сва бића ставља се избор између та два супротстављена начела. Чак се животиње деле на Ахурамаздине (нпр. говедо, в. **Геуш Урван**) и Ахриманове (нпр. вук). Дуализам се донекле протеже и на елементарне силе, уп. разликовање доброг и злог **Вајуа** („Ветра, Даха“), можда и добре и зле ватре (в. **Атар**), и то у есхатолошкој перспективи.

Зороастријска **есхатологија**, индивидуална и универзална, везује се за тај сукоб добра и зла, у којем свако треба да изабере своју страну. Основне идеје присутне су већ у Гатама: о рачуну који сваки појединац полаже након смрти и о свеопштем обрачуну између сила добра и зла на крају времена, а разрађене у познијим зороастријским списима: зависно од његових дела, речи и мисли у овом животу покојнику после смрти бива пресуђено на мосту **Чинват**, а за сва бића коначно разрешење долази на крају света (**Фрашокрти**); у оба случаја праведницима је зајамчено вечно блаженство. У историју света уткана је идеја **месијанизма**: она се одвија кроз космичке циклусе од по хиљаду година, од којих је први „стварање“, други „мешање“ а трећи „раздвајање“ (добра и зла); на крају сваког миленија рађа се Спаситељ (**Саошјант**) од девице која је затруднела од Заратуштриног семена чудесно сачуваног у једном језеру.

Заратуштра осуђује традиционалне **ритуале** који укључују крваве **жртве** и екстазу изазвану опојним **хаомом**. Реч која у Ведама значи ‘жртва’ (*јаћња*) он употребљава у значењу ‘молитва’ (*јасна*). Његова осуда жртвоприношења говеда има колико социјално-економско толико и етичко-филозофско утемељење (в. **Геуш Урван**, уп. и **Гајомарт**).

Од најстаријег дела **Авесте**, где је непосредно одражено Заратуштрино учење, разликује се млађа Авеста; тај појам односи се како на језик — познији и дијалекатски различит од језика Гата — тако и на општи религиозни дух млађе Авесте, који представља корак уназад од Заратуштрине реформе ка компромису са традиционалним **политеизмом**, пре свега кроз враћање култовима **даева**, које је пророк у збиру одбацио пошто су се сврстали на страну зла и на неким местима Гата осудио поједине од њих, не помињући их поименце (клање говеда у част Сунцу, тј. **Митри**; пијење погубне „мокраће“, тј. **Хаоме**). После Заратуштре својеврсна „контрареформација“ отворила је мала врата да се под називом **јазата** ‘достojни штовања, култа’ рехабилитује низ тих старих индоиранских божанстава, која се славе у химнама званим Јашти. Међу њима су Митра и Хаома под неизмењеним именима, а индиректно и Индра, који је под тим именом остао демон, али је од његове епikleze *Вртрахан* начињен бог **Вртрагна**; с друге стране, и младоавестијски Митра преузео је неке Индрине атрибуте: његово оружје, *вазра*, исто је што и Индрина *вађра* (**текст 3–4**). Ведски Јама ‘близанац’, прачовек и владар мртвих, постаје легендарни цар **Јима** (**еухемеризација**). Појам царске власти везује се за мистичну светлосну супстанцу **фарн**, чији је чувар „Унук вода“, **Апам Напат**, још индоиранска митолошка представа „ватре у води“ (**текст 5**).

Доба настанка млађег дела Авесте близу је, или се преклапа, са епохом Ахеменида. Нпр. опис **Ардви Суре Анахите** (**текст 6**) као да је заснован на скулптуралној представи, каква тешко да је могла постојати пре IV в. ст.е. Стари Иранци су од почетка своја божанства замишљали у **антропоморфном** виду, али их нису ликовно представљали, тј. њихову религију је, као и ведску, карактерисала **аникониност**. Пишући у доба ахеменидског владара Артаксеркса I (465–424. пре

Хр.), Херодот каже да Персијанци не постављају кипове нити граде храмове, подсмевајући се онима који то раде, већ својим боговима приносе жртве на врховима планина (**текст 7**). Тај податак може се већ за Херодотово доба довести у питање (пола века раније, у једном натпису Дарија Великог, помиње се термин *ајадана*, дословно „место штовања“, коме у акадској верзији натписа одговара „божји дом“), а у сваком случају ситуација се убрзо променила, делом због важности култа светог огња (**Атар**), за који су осим жртвеника под ведрим небом (**сл. 10**) и преносивих олтара на склапање подизана наткривена светилишта где се ватра могла непрестано одржавати (**сл. 11–12**), а делом и под страним утицајем, који се најпре огледа у **синкретизму** иранске Анахите и вавилонске Иштар; цар Артаксеркс III Охус (358–338) поставио је Анахитине кипове у свим деловима царства (**сл. 13**), а своје жене Атосе се решио пославши је да остатак живота проведе у целибату као Анахитина свештеница у Екбатани. Из познијег времена имамо чак извештаје да се при неким Анахитиним храмовима (**сл. 14**) у Малој Азији и Јерменији практиковала, по узору на Иштарине, **сакрална проституција** (**текст 11**). У доба Сасанида, под хеленистичким утицајем, уобичајило се фигурално представљање божанских личности, не само јазата Анахите и **Митре**, него и самог Ахурамазде (**сл. 15**).

Место зороастризма у историји Персијског царства недовољно је познато све до сразмерно позних времена. Спорно је да ли су и у којој мери владари епохе Ахеменида (550–330. пре Хр.) били зороастријци или само „маздеисти“, јер у њиховим натписима као главни бог слови **А(х)урамазда** (**текст 9**) али се уз њега помињу и друга божанства, која у млађем зороастризму имају статус **јазата**: **Митра**, **Анахита** (**текст 10**), док нема помена Заратуштре нити иједног од Амеша Спента (уп. ипак владарско име *Артаксеркс*, стперс. *Arta-xšaça*, где први члан одговара авест. **Аша** а други авест. **Хшатра**). Симбол „фравахар“ на ахеменидским рељефима тумачи се као знак зороастријанства (**сл. 16**). У староперсијском као и у Авести стари назив за бога *daiva-* (авест. = *daēva-*) већ је попримио значење ‘демон’ (в. **даеве**). Но код појма ‘бог’ староперсијски натписи се не слажу са Авестом: у њима се употребљава назив *baga-* мушког рода (сродан са словенским, в. **Бага**, **бог**), који се најнепосредније везује за **Митру** (у Авести *baγa-* долази само у средњем роду и значи ‘удео, срећа’). осим тога, знамо да Ахемениди нису следили правоверне зороастријске обичаје — приносили су на жртву, и самом Ахурамазди, стоку: коње и нарочито говеда (има индиција да су упражњавали **тауроуктонију**, в. **митраизам**); након смрти балсамовани су и сахрањивани у монументалним гробницама (**сл. 17**), док је зороастријски **погребни обред** излагање покојника птицама-стрвождерима на „кулама тишине“ (**сл. 18**). Извори помињу *маге*, свештенички staleж у Медији; они су 522. дигли устанак против централне власти који је Дарије Велики крваво угушио (**сл. 19**), али није сигурно да су тадашњи маги већ исповедали зороастријанство. Реч *magiš* не помиње се у Авести, тек у доцнијем зороастризму употребљава се назив за свештеника *мобед* од *magi-rati-*, где други члан значи ‘господар, учитељ’ (**сл. 20**). Из староперсијског је грчко *tágos* ‘персијски, уопште оријентални жрец, чаробњак, *маг*’, одатле термин *magía* ‘**магија**’. Магима се у Јеванђељу по Матеју називају тројица мудраца са Истока (света три краља) (**сл. 21**).

У доба Другог Персијског царства, које се још зове Парћанско, под династијом Арсакиди (247. пре Хр. – 224. н.е.), наставили су са праксом приношења крвних

жртва, али је по зороастријској традицији цар Вологас I (владао 51–78. н.е.) помогао састављање зборника названог **Авеста** (вероватно су дотад његови садржаји били преношени усмено, као и Веде). **Дуализам** се заоштрава тако што Злом Духу **Ахриману** уместо Светог Духа (**Спента Маинјуа**) ривал постаје сам Ормазд, тј. **Ахурамазда** (текст 12). Тек је у доба Трећег Персијског царства и династије Сасанида (224–651. н.е.) зороастризам постао државна религија. Док су Ахемениди и Арсакиди на етнички и конфесионално хетерогеним територијама својих држава водили политику религијске толеранције (Кир Велики ослободио је Јевреје из вавилонског ропства и дозволио им да обнове Јерусалимски храм; и вавилонски Мардук је уживао његово поштовање), уз ретке изузетке (Камбизов натпис против **даева**), то се у сасанидском раздобљу променило, особито у доба Картира, који је био првосвештеник („мобед над мобедима“) за време владавине пет царева, од 240. до после 293. године н.е. Он је сузбијао све стране религије на тлу Персије: јудаизам, домаће персијско и грчко хришћанство, будизам, хиндуизам, мандеизам (гностичка дуалистичка секта) и **манихејство** (по његовом наговору, Бахрам I је 274. заточио и погубио Манија). Са друге стране, старао се за експанзију зороастризма, али и за очување његове чистоте: осуђивао је цара Шапура I због приношења животињских жртава, а у једном натпису говори о сопственом путовању на онај свет где се уверио у блаженство праведника и муке грешника (сл. 22). Продукт сличне пропаганде из доцнијег времена је прича о **Арда Виразу**.

Изворно национална иранска (аријска) религија у којој се практиковао брак међу блиским сродницима (*xvaētivadaða-*; нарочито су се маги женили сопственим сестрама, мајкама, кћерима), зороастризам се ипак ширио међу другим, суседним народима који су бивали под влашћу или у културној сфери Персије. У претхришћанским традицијама Јермена и Грузина бројни су трагови зороастријског утицаја. Са Грцима је упркос политичком ривалитету постојала вековна размена идеја. Доста је вероватно да је малоазијски Грк Хераклит инспирацију за космолошку улогу коју је у својој филозофији доделио ватри нашао у зороастријским теолошким спекулацијама. Хераклитова ватра. Зороастријско разликовање духовног постојања (*mēnok*) и телесног (*gētik*) биће у некој вези са Платоновим идејама, али није јасно ко је на кога ту утицао, јер је у зороастризму та дистинкција посведочена довољно позно да је могла настати под утицајем касноантичког неоплатонизма. Хеленистичко доба донело је са собом феномен грчко-иранског синкретизма, који је један од својих најпластичнијих израза нашао у краљевском култу малоазијске Комагене, чији је владар Антиох I на планини Нимруд-Даг подигао споменички комплекс заснован на **интерпретацији** иранских божанстава грчким (сл. 23). Вероватно под утицајем вавилонске астрологије, развило се унутар зороастризма религиозно усмерење названо **зурванизам** где је улогу творца од Ахурамазде преузео бог времена **Зрван**. Иранског порекла је **митранзам**, мистеријска религија која се распространила по Римском царству.

Након што су Арапи 651. поразили последњег сасанидског краља Јаздгерда III и освојили Персију, започео је процес исламизације који је са њеног тла готово искоренио зороастризам. До данас га још исповедају Габри у пустињском окружењу средњег Ирана и избегли Парси у Бомбају (сл. 24–26)

Ипак, легендарне и митолошке традиције древног Ирана наставиле су да живе у исламизованој Персији. Сабрао их је у свом спеву „Књига краљева“ (Шахнаме) око 1000. године Фирдауси. Један од тих прастарих сижеа је повест о трагичној смрти оца цара Хосроја, племенитог царевића Сијавуша, за кога се изгледа на тлу средње Азије везао митолошки мотив младог **бога који умире** и васкрсава (сл. 27). Класичан пример **транспозиције мита у еп** пружа повест о томе како је Феридун савладао арапског завојевача Зохака помоћу тојаге са главом бика зване *гурз*, што је иста реч као назив Митриног оружја *вазра* и Индриног *вађра*; иза свега стоји **основни мит**, чији је протагонист у Авести **Траетаона**, убица троглавог змаја Ажи Дахаке (текст 13, 14, сл. 28–29). Демонски узурпатор завршава окован под вулканом Демавенд у венцу *Елбурс*, чије се име, заједно са именом највишег врха Кавказа *Елбрус*, своди на **Хара Брзати** ‘Висока Хара’, како се зове митска планина у авестијској **космологији** (сл. 30). Његова победа се и данас прославља паљењем ватара 30. јануара (празник Садех, сл. 31).